

תקציר

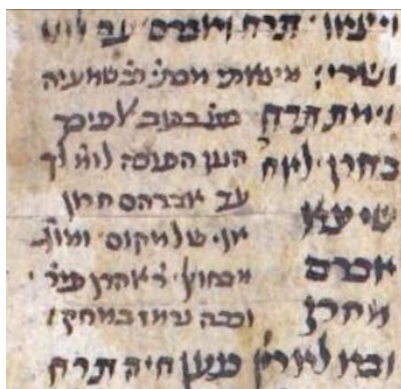
מאמר זה עוסק בהגהת ר' שמעיה לפירוש רש"י על הנו"ן ההפוכה שבסוף פרשת נח: 'ר' אהרן פי". הוא בוחן את עדות ר' מכיר, סופרו של כ"י לייפציג 1, בעניין ואת פרשנותו להגהה זו, ומציע קריאה חדשה לדברי ר' שמעיה, 'רבי אחרן פירשה'. לפי הקריאה החדשה שלי פירושו של רש"י מוסב על המילים 'עד חרן'. המאמר עוסק גם במגוון צורות הנו"ן ההפוכה בכתבי היד, ומחבר בין הצורה ובין התוכן בדמות הדרשות המובאות בדברי רש"י ורד"ק.

מילות מפתח:

רש"י; נו"ן הפוכה; כ"י לייפציג 1.

הקדמה

בנוסף פירוש רש"י לתורה יש הבדלים רבים כל כך בין כתבי היד והדפוסים, עד שספק אם אפשר לקבוע את נוסחו המקורי.¹ כ"י לייפציג 1,² שכנראה נכתב בידי ר' מכיר בר' קרשביא במאה השלוש עשרה, נחשב לאחד מכתבי היד החשובים של פירוש רש"י לתורה, אם לא החשוב בהם.³ אחת הסוגיות שנדונו סביב כתב יד זה היא הגהותיו של ר' שמעיה לפירושו של רש"י לתורה.⁴

במאמר זה אני מבקש לעסוק בהגהה אחת שנמנתה כבר בקצרה אצל ברלינר, והועתקה במלואה אצל גרוסמן. ברלינר⁵ ציין רק שר' שמעיה ייחס לר' אהרן את הפירוש המופיע בכמה כתבי יד של פירוש רש"י לתורה: 'לפיכך הנון הפוכה לומר לך עד אברהם חרון אף של מקום'.⁶ גרוסמן⁷ העתיק את ההגהה במלואה מכ"י לייפציג 1, עמ' 8ב, והסתפק בקריאת מילה אחת:

מצאתי מכת' רב' שמעיה בפנ' כתוב לפיכך
הנון הפוכה לומר לך עד אברהם
חרון אף של מקום. ומוג' מבחוק. ר'
אהרן פיר'. וככה נרמז במחקר:

* תודתי לספרייה הלאומית של ישראל ולאתר 'כתיב' שבאמצעותו הייתה נגישות לרוב כתבי היד שהשתמשתי בהם במחקר זה; לאתר HebrewBooks, שבאמצעותו הייתה נגישות לדפוסים; לכל הספריות שכתבי היד ברשותן, ובמיוחד לספריית אוניברסיטת לייפציג; לספריית המדינה בברלין, מורשת התרבות הפרוסית, המחלקה האוריינטלית; לספרייה הלאומית של אוסטריה; לספריית המדינה והאוניברסיטה של המבורג; לספרייה הלאומית של פריס; לספרייה הבריטית; לספריית מדינת בווריה, שבהראשון אני מפרסם כאן תמונות מכתבי היד שברשותן.

1. ראו: א' טויטו, 'על גלגולי הנוסח של פירוש רש"י לתורה', **תרביץ**, נו, ב (תשמ"ז), עמ' 216; א' גרוסמן, **חכמי צרפת הראשונים**, ירושלים תשנ"ה, עמ' 191; י' מאורי, 'נוסח פירוש רש"י לתורה – מצב המחקר', א' גרוסמן ור' יפת (עורכים), **רש"י: דמותו ויצירתו**, א: פירוש רש"י למקרא, ירושלים תשס"ט, עמ' 63–64, 91.
2. ראו להלן רשימת עדי הנוסח בהערה 18. מספרו של כ"י זה ברשימה הוא ל.
3. ראו הפולמוס שבין טויטו לגרוסמן בעניין זה: טויטו (שם), עמ' 211–242; א' גרוסמן, 'הגהות ר' שמעיה ונוסח פירוש רש"י לתורה', **תרביץ**, ס, א (תשנ"א), עמ' 67–98; א' טויטו, 'האמנם משקף כתב-יד לייפציג 1 את הנוסח המקורי של פירוש רש"י לתורה? (בעקבות מחקרו של אברהם גרוסמן)', **תרביץ**, סא, א (תשנ"ב), עמ' 85–115; א' גרוסמן, 'כתב-יד לייפציג 1 ופירושו של רש"י לתורה (תגובה למאמרו של אלעזר טויטו)', **תרביץ**, סא, ב (תשנ"ב), עמ' 305–315; א' טויטו, 'תרומתו האפשרית של כ"י לייפציג 1 לשחזור הנוסח המקורי של פירוש רש"י לתורה – תשובה לאברהם גרוסמן', **תרביץ**, סב, ב (תשנ"ג), עמ' 297–303; א' גרוסמן, 'עוד לטיבו של כתב-יד לייפציג 1 (תגובה למאמרו של אלעזר טויטו)', **תרביץ**, סב, ד (תשנ"ג), עמ' 621–624. דיון עדכני של גרוסמן בדברים נמצא אצל גרוסמן (לעיל בהערה הקודמת), עמ' 187–193, ואצל א' גרוסמן, **רש"י** (גדולי הרוח והיצירה בעם היהודי), ירושלים תשס"ו, עמ' 78–81. וראו עוד: י"ש פנקובר, 'הגהות רש"י לפירושו לתורה', **JSIJ**, 6 (2007), עמ' 141–143, 185–186; י' עופר, 'מפות ארץ ישראל בפירוש רש"י לתורה – ומעמדו של כ"י לייפציג 1', **תרביץ**, עו, ג–ד (תשס"ו), עמ' 435–436, 439–441; א' שוה, 'צורות מנוקדות בכתבי יד של פירוש רש"י לתורה', **לשוננו**, עו, א–ב (תשע"ד), עמ' 43–44 והערה 2. על המחקר בנושא נוסח פירוש רש"י לתורה ראו: מאורי (לעיל הערה 1), עמ' 63–97.
4. את ההגהות האלה התחילו לאסוף ברלינר (A. Berliner, *Beiträge zur Geschichte der Raschi-Commentare*, Berlin 1903, pp. 17–22); וגרוסמן (תשנ"א, שם). גרוסמן מבדיל בין הגהות רש"י עצמו לפירושו שנכתבו בידי ר' שמעיה, בין הגהות ר' שמעיה, ובין הגהות ר' מכיר. פנקובר אסף את ההגהות מהסוג הראשון (פנקובר [שם], עמ' 141–188, וי"ש פנקובר, 'הגהות נוספות של רש"י לפירושו על התורה', ש' יונה [עורך], **אור למאיר: מחקרים במקרא, בלשונות השמיות, בספרות חז"ל ובתרבויות עתיקות, מוגשים למאיר גרובר במלואת לו שיששים וחמש שנה**, באר שבע תש"ע, עמ' 363–409).
5. ברלינר (שם), עמ' 18.
6. במהדורת הראשונה לפירוש רש"י לתורה הציג ברלינר את תוכן הפירוש בסוגריים: '(בחרן. הנו"ן הפוכה לומר לך עד אברהם חרון אף של מקום)'. (א' ברלינר [מהדיר], **רש"י על התורה**, ברלין תרכ"ז, י' ע"א), ובמהדורת השנייה הוסיף את ייחוס הפירוש לר' אהרן: '[בחרן. פירש ר' אהרן למה] הנו"ן הפוכה לומר לך עד אברהם היה חרון אף של מקום בעולם' (א' ברלינר [מהדיר], **רש"י על התורה**,² פרנקפורט א"מ תרס"ה, עמ' 22).
7. גרוסמן (תשנ"א, לעיל הערה 3), עמ' 77, הערה 32.
8. גרוסמן פענח: 'בע"נ (?)', ונובצקי (אתר 'על התורה') – 'בפנ', ונכתב בסוגריים: 'קשה לפענח מלה זו, אך אפשר שכוונתו "בפנים" ובניגוד להגהה מבחוק הנזכר בהמשך'. כך פענח גם פנקובר בהתכתבות שהייתה לי עימו בתאריך 5.7.2020.

בחלקו הראשון של המאמר אעסוק בגלגוליה של הגהה זו, בזיהויה של מחבר ההגהה ובמיקומה בתוך הפירוש, וזאת באמצעות מגוון כתבי יד ודפוסים של פירוש רש"י לתורה.⁹ בחלקו השני אבחן את צורת הנו"ן ההפוכה באמצעות כתבי יד ודפוסים של התורה. לבסוף אבחן גם את הקשר בין הצורה ובין התוכן באמצעות כמה כתבי יד של פירוש רש"י לתורה שהרחיבו את לשון הפירוש, ובאמצעות פירוש רד"ק.

פירוש רש"י, הגהת ר' שמעיה ועדותו של ר' מכיר

התיאור המשולש

בגוף פירוש רש"י שבאותיות הגדולות לא העלה ר' מכיר דבר מן ההגהה. הוא כתב הכול בהערה באותיות הקטנות, והיא העדות של ר' מכיר על המציאות בעותק של ר' שמעיה.

עדויות של ר' מכיר מורכבת מתיאור מציאותי משולש: על מה שנמצא 'בפנים', על מה שנמצא 'מבחוץ', ועל ה'מחק'. כל רכיב של התיאור מציג נתון מהמציאות שבעותק של ר' שמעיה:

א. 'ב פ נ' כתוב לפיכך הנון הפוכה לומר לך עד אברהם חרון אף של מקום = בפנים, בגוף פירוש רש"י שבכתבת יד ר' שמעיה מופיע תוכן הפירוש.

ב. 'ו מ ג' מ ב ח ו ן ר' אהרן פיר' = בכתבת יד ר' שמעיה מופיעה בגיליון הגהה: 'ר' אהרן פיר'.

ג. 'וככה נרמז מ ח ק' = בכתבת יד ר' שמעיה¹⁰ יש מחיקה, ולדברי ר' מכיר היא רומזת לדבר מה שהוא ציין לפני כן ('ככה').

תיאור משולש המעיד על מה שנמצא בפנים, על מה שמוגה מבחוץ, ועל מחק, מופיע עוד בכ"י לייפציג 1 בכמה מקומות:

- בר' ח 4:

בפירוש שכת' רבנו שמעי' מצא' כל זה הפיר' מהכתיב' גסה מואם תאמר הוא אלול עד ולר' יהושע הוא ניסן כת' בפנים ונמחק. ומוגה מכת' מוכן מצא' היונה עד ושוב המתין וכו' [...]

ועו' מצ' אני מכיר העברת קול מוס' מויהי מקץ עד ההרים. אך היה אותו הפירוש נקדע ולא ידעתי אם היה בגיליון שום הגהה תחתיו.

בפירוש רש"י שכתב ר' מכיר הוא חיקה את שמצא בכתבת יד ר' שמעיה - הן את הפירוש המקורי של רש"י בכתובה גסה (=באותיות גדולות) ועל גביו הסימון למחיקה (משום מה לא את הכול), הן את ההגהה באותיות קטנות, האמורה להחליף את המקור.

9. לדבריו של מאורי, 'כמותם (!) העצומה של כתבי היד שברשותנו, והשינויים הגדולים שנעשו בהם בסמוך להפצתם, מקשים מאוד על מיון ברור של כתבי היד והדפוסים ל"בתיאב" במובן המלא', ואכן עד לעצם היום הזה לא נעשה מיון שכוז לכתבי היד של פירוש רש"י לתורה. מאורי מציע ליצור 'מנגנון משמעותי (של 12-15 עדי נוסח), שיכלול בתוכו, בראש ובראשונה, כתבי יד ודפוסים בעלי חשיבות מיוחדת, אולם נוסף להם, גם עדי נוסח בעלי אופי ייחודי, שונה, כדי שיהיה במנגנון גם כדי לשקף את גלגוליה הנוסח של פירוש רש"י לתורה'. כמו כן הוא כותב: 'יש להניח שלכתבי היד האשכנזיים שנבחרו כעדי הנוסח במהדורת הכתר, יהיה ייצוג בולט במנגנון, ומדגיש את חשיבותו של כ"י לייפציג 1 ולאחר מכן גם את חשיבות כ"י אוקספורד 168. בסקירתו את הדפוסים הוא מדגיש את חשיבותו של דפוס רג'יו די קלבריה רל"ה. הוא מעלה שאלה על חשיבותו של דפוס ואדי אלחג'ארה רל"ו, וטוען שיש לתת ייצוג הולם למקראות גדולות דפוס ונציה רפ"ד-רפ"ו. אולם גם לדבריו של מאורי מנגנון זה יכול לספק מגוון מייצג אך מוגבל של נתונים (מאורי [לעיל הערה 1], עמ' 93-96). על כן, כדי לקבל תמונה רחבה, בחרתי לבחון מגוון של כתבי יד ודפוסים. עיקרו הוא כתבי יד ודפוסים שחשיבותם הוצגה במחקרים אחרים, ככל אשר השיגה ידי, ונוספו עליהם כתבי יד בני המאה ה"ג, ה"ד והט"ו שנבחרו באקראיות מתוך כתבי היד באתר 'כתיב'. רשימת כתבי היד והדפוסים תוצג להלן בהערה 18. עיקרי המסקנות יוצגו בגוף המאמר, ופירוטן בהערות השוליים.

10. קשה להניח שהמחק מתייחס לכתב יד אחר, שהרי דברי ר' מכיר פותחים במילים 'מצאתי מכת' רב' שמעיה', ולאחר מכן יש שלוש נקודות מציאותיות: 'בפנים', 'מוג' מבחוץ' ו'במחק'. אילו היה ר' מכיר דן במחק שקיים בכתב יד אחר, היה עליו להדגיש את המעבר לכתב יד אחר שבו הוא מצא את המחק.

• בר' מג 11:

ת'.מצא'נ מחק בפיר' שכ' רבנו שמעיה ודומה לי שהן אפרסקין ומוגה מכת' ידו
ואמר לי ישראל יוני¹¹ שהוא מין פרי הדומה לערמונים:¹²

גם כאן חיקה ר' מכיר את שמצא וסימן מחק על המילים 'ודומה לי שהן אפרסקין'.

• במ' ה 30:

ל פנים מן הפירוש שכת' רבנו שמעיה מצ' כת' אחר לבנים מיד או איש כמו אונדע
כלום' אם איש קנאי הוא לכך והעמ' א' הא' וגו' ומחק והעביר עליו
קולמוס כזאת והגה מזאת עד והעמיד.¹³

גם כאן חיקה ר' מכיר את שמצא, וסימן מחק על המילים האמורות.

בדוגמה הראשונה והאחרונה אפשר לראות שיש זהות בין ביטוי של מחיקה ובין ביטוי של העברת קולמוס.
באחרונה מציין ר' מכיר את ביצוע החיקוי של המחיקה במילה 'כזאת'.¹⁴

בכל המקומות האלה ההגה שבחוץ באה להחליף את שכתוב בפנים, שעליו באה המחיקה. בכולם חיקה ר'
מכיר את שמצא בכתיבת ר' שמעיה בגוף פירוש רש"י באמצעות כתיבת תוכן הפירוש והעברת קולמוס על
הכתוב. אולם כאן ר' מכיר לא כתב את תוכן הפירוש בגוף פירוש רש"י וממילא גם לא העביר עליו קולמוס.

בשאר המקומות שיש בהם תיאור משולש יצר ר' מכיר זהות פיזית בין גוף פירוש רש"י שבכתיבת ידו ובין גוף
פירוש רש"י שבכתיבת יד ר' שמעיה, ואילו כאן יש ביניהם הבדלים. יש לבחון את הנושא על פי דבריו של גרוסמן
על גוף פירוש רש"י שבכ"י לייפציג.¹⁵ גרוסמן טוען שר' מכיר העתיק גם את גוף פירוש רש"י מכתבת יד ר'
שמעיה, וטענה זו מעניקה לכ"י לייפציג 1 חשיבות מרובה. את טענתו זו גרוסמן תומך בראיות רבות, והוא
מתמודד עם מקורות המעידים לכאורה אחרת. במבט פשוט ההבדלים כאן יכולים לשמש ראיה נגד טענתו של
גרוסמן, אולם כיוון שבשאר המקומות יש זהות פיזית ודווקא כאן יש הבדלים, נדרש הסבר נקודתי. כלומר, בדרך
כלל העתיק ר' מכיר גם את גוף פירוש רש"י מכתבת ידו של ר' שמעיה, ובכמה מקומות אף חיקה את המציאות
הקיימת אצל ר' שמעיה, אך כאן החליט ר' מכיר לשנות מן הדרך הרגילה. לעומת כתיבת ר' שמעיה, שמופיע בה
תוכן הפירוש וסימן המחיקה עליו, ר' מכיר הסיר את תוכן הפירוש מגוף פירוש רש"י ורק העיר על המציאות
הקיימת בכתיבת יד ר' שמעיה.

ההבדל בין שאר ההגהות להגה הנדונה אינו מתמצה בדרך העתקתו של ר' מכיר, אלא נוגע גם ליחס שבין
ההגה של ר' שמעיה ובין גוף פירוש רש"י. שלא כשאר ההגהות שבהן הגהתו של ר' שמעיה באה להחליף את
תוכן הפירוש הנמחק, בהגה זו ר' שמעיה מעיד על זהות בעל הפירוש.

עדות זו גוררת אחריה דבר נוסף שנמצא בדבריו של ר' מכיר כאן אך לא בשאר המקומות. שלא כשאר המקומות
שבהם ר' מכיר נשאר בתחום התיאור החזותי, כאן ר' מכיר חורג מן התחום של התיאור החזותי ועוסק גם
בפרשנות. הנתון הראשון בהערותו של ר' מכיר הוא תיאור חזותי בלבד - 'בפנים'. בגוף פירוש רש"י שבכתיבת ר'
שמעיה מופיע תוכן הפירוש: 'לפיכך הנון הפוכה' [...] חרון אף של מקום'. הדבר מעיד שתוכן הפירוש שייך לגוף
פירוש רש"י, ורש"י הוא ששיבצו בתוך פירושו.¹⁶ אף הנתון השני הוא תיאור חזותי בלבד - 'מבחוץ'. ר' שמעיה
הגיה את המילים 'ר' אהרן פיר', והדבר מעיד שר' שמעיה העיר על ייחוס תוכן הפירוש לר' אהרן.

11. או אולי: אוני.

12. הקטע צוטט בגרוסמן (תשנ"א, לעיל הערה 3), עמ' 76, הערה 32, ולאחר מכן בגרוסמן (לעיל הערה 3), עמ' 364, הערה 55,
בשינויים קלים (גרוסמן קרא 'ונדמה' במקום 'ודומה', וכן 'יוני' במקום 'יוני'). וראו גם: י"מ תא-שמע, **כנסת מחקרים: עיונים
בספרות הרבנית בימי הביניים**, ג: איטליה וביזנטיון, ירושלים תש"ע, עמ' 183.

13. הקטע צוטט בפנקובר (תש"ע, לעיל הערה 4), עמ' 364, בשינוי קל (פנקובר קרא 'יחד' במקום 'מיד'). לפי עדותו של ר' מכיר
בכתיבת ר' שמעיה לאחר הפירוש לבמ' ה 28, המסתתים במילים 'שחורים יולדת לבנים' הופיע מייד הפירוש לבמ' ה 30: 'או איש
כמו או נודע כלום' אם איש קנאי הוא לכך והעמ' א' הא' וגו', ור' שמעיה העביר מחק על פירוש זה והגיה במקומו את הפירוש על
במ' ה 30-29: 'זא' תור' הק' אשר תש' ונטמ'. הרי פירשתי לך תורת מי שקינא לאשתו ונטמאה. שעד אחד נאמן בה בנו בטומאתה
כמו שאמור למעלה ועד אין בה: או איש אשר תעבר עליו וגו' והדבר ספק אם נטמאה אם לאו והעמיד את האש' וגו'. ונקח'.

14. וראו עוד: בר' מ 10, 14; במ' ו 2.

15. גרוסמן (תשנ"א, לעיל הערה 3), עמ' 79-88.

16. ר' מכיר לא ציין שמדובר בתוספת, ויש בכך ראיה מכיוון שר' מכיר צועד בעקבות ר' שמעיה ומקפיד להבדיל בין תוספות והגהות
ובין פירוש רש"י המקורי (ראו: גרוסמן [תשנ"א, לעיל הערה 3], עמ' 88).

גם בנתון השלישי יש תיאור חזותי המציין שבעותק של ר' שמעיה יש מחיקה על גבי תוכן הפירוש, אולם מופיעה גם פרשנות: 'וככה נרמז במחק', כלומר המחיקה רומזת אל הנכתב קודם לכן.

בשאר המקומות שבהם ההגהה באה להחליף את תוכן הפירוש המקורי בתוכן הפירוש שבהגהה, המחק שהועבר על תוכן הפירוש המקורי מובן ואין צורך להסבירו. כאן לעומת זאת ההגהה לא באה להחליף את תוכן הפירוש, ועל כן נדרש ר' מכיר להסביר את המחיקה. מכיוון שהקושי בהבנת המחיקה נובע מההבדל שבין שאר ההגהות להגהה הנדונה כאן, ר' מכיר פותר את הבעיה באמצעות יצירת שוויון מסוים ביניהן - כפי שבשאר המקומות המחיקה קשורה אל ההגהה, כך כאן המחיקה קשורה אל ההגהה - 'וככה נרמז במחק', המחק רומז ל'ככה', כלומר, המחק רומז אל תוכן ההגהה, שהוא ייחוס הפירוש לר' אהרן. כיצד רומזת המחיקה לייחוס הפירוש לר' אהרן? נראה שר' מכיר הבין שההגהה המייחסת את תוכן הפירוש לר' אהרן מתכוונת לומר בעיקר שתוכן הפירוש אינו של רש"י ועל כן יש למוחקו.

מכאן אפשר להסביר מדוע בהגהה זו לא חיקה ר' מכיר את שמצא בכתיבת ר' שמעיה. להבנתו של ר' מכיר כאן נקודתית לא ביקש ר' שמעיה להחליף את תוכן הפירוש המקורי בתוכן פירוש חדש, אלא ביקש לומר שיש למוחק ולהוציא את תוכן הפירוש מגוף פירוש רש"י, מכיוון שאינו של רש"י אלא של ר' אהרן.¹⁷

אני מבקש לבחון את השפעתו של הספר שבכתיבת ידו של ר' שמעיה על הנוסח שנמצא בפירוש רש"י בכתיב יד אחרים ובדפוסים על פי הסבר זה.¹⁸ בפירוש רש"י בנקודה זו בכתיב יד אחרים ובדפוסים יש מגוון נוסחים

17. אומנם אפשר לומר שהמחק אינו שייך להגהה ר' שמעיה אלא להגהה מגיה מאוחר ממנו, שהיו לפניו כתבי יד אחרים שלא הופיע בהם תוכן הפירוש. אולם ר' מכיר משתמש כאן באותם הביטויים של התיאור המשולש שבמקומות אחרים, דבר המעיד שלהבנתו, גם כאן כמו בשאר המקרים, המחיקה מיוחסת לר' שמעיה.

18. להלן רשימת סימני כתבי היד והדפוסים שהשתמשתי בהם במחקר זה לבחינת נוסח פירוש רש"י:

- א – פרוש המקרא לרש"י, כ"י אוקספורד, בודליאנה, Ms. Opp. 34 (נויבאואר 186).
- ב – פרוש התורה לרש"י, כ"י אוקספורד, בודליאנה, Ms. Mich. 384 (נויבאואר 187).
- ג – תורה, הפטרות ומגלות, כ"י ברלין, ספריית המדינה, Ms. Or. Qu. 1 (שטיינשניידר 35, קניקוט 610).
- ד – פרוש התורה הפטרות ומגלות לרש"י, כ"י ברלין, ספריית המדינה, Ms. Or. fol. 121 (שטיינשניידר 14).
- ה – פרוש התורה ומגלות לרש"י, כ"י ברלין, ספריית המדינה, Ms. Or. Qu. 514 (שטיינשניידר 65).
- ו – פרוש המקרא לרש"י, כ"י ברלין, ספריית המדינה, Ms. Or. fol. 1221 (שטיינשניידר 140).
- ז – פרוש המקרא לרש"י, כ"י ברלין, ספריית המדינה, Ms. Or. fol. 1222 (שטיינשניידר 141).
- ח – תנ"ך, כ"י ג'נובה, ספרייה עירונית ע"ש בריו.
- ט – תנ"ך, כ"י וטיקן, וטיקנה, Ms. Urb. ebr. 1 (קניקוט 228).
- י – תורה [בראשית-במדבר], כ"י וטיקן, וטיקנה, Ms. ebr. 4 (קניקוט 226).
- יא – תורה, הפטרות, מגלות ואיוב, כ"י וטיקן, וטיקנה, Ms. ebr. 18 (קניקוט 489).
- יב – פרוש המקרא לרש"י, כ"י וטיקן, וטיקנה, Ms. ebr. 94.
- יג – תורה, הפטרות ומגלות, כ"י וטיקן, וטיקנה, Ms. ebr. 480.
- יד – תורה, הפטרות וכתובים, כ"י וטיקן, וטיקנה, Ms. ebr. 608.
- טו – תורה, הפטרות ומגלות, כ"י ויימר, ספריית הדוכסית אנה עמליה, Ms. Q 651-652.
- טז – פרוש המקרא לרש"י, כ"י וינה, הספרייה הלאומית של אוסטריה, Cod. hebr. 3 (שוורץ 24).
- יז – פרוש התורה הפטרות ומגלות לרש"י, כ"י לונדון, הספרייה הבריטית, Egerton MS 872 (מרגליות 176).
- יח – תורה, הפטרות, מגלות ואיוב, כ"י לונדון, הספרייה הבריטית, Harley 1861 (מרגליות 169, קניקוט 111).
- יט – תורה, הפטרות ומגלות, כ"י לונדון, הספרייה הבריטית, Or. 2696 (מרגליות 179).
- כ – פרוש התורה לרש"י, כ"י לונדון, הספרייה הבריטית, Harley 5655 (מרגליות 180).
- כא – פרוש התורה לרש"י, כ"י לונדון, הספרייה הבריטית, Harley 5708 (מרגליות 171).
- כב – תורה, הפטרות ומגלות, כ"י לונדון, הספרייה הבריטית, Harley 5708 (מרגליות 170, קניקוט 109).
- כג – פרוש התורה והפטרות לרש"י, כ"י לונדון, הספרייה הבריטית, Add. 9407 (מרגליות 172).
- כד – פרוש התורה לרש"י, כ"י לונדון, הספרייה הבריטית, Add. 11566 (מרגליות 173).
- כה – פרוש התורה לרש"י, כ"י לונדון, הספרייה הבריטית, Add. 22122 (מרגליות 178).
- כו – פרוש התורה לרש"י, כ"י לונדון, הספרייה הבריטית, Add. 26917 (מרגליות 168).
- כז – פרוש התורה הפטרות ומגלות לרש"י, כ"י לונדון, הספרייה הבריטית, Add. 26924 (מרגליות 175).
- כח – פרוש התורה לרש"י, כ"י לידן, אוניברסיטת לידן, Ms. Or. 107a.

שאפשר לחלק לשלוש קטגוריות:

1. כתבי יד ודפוסים שנמצא בהם גם הייחוס לר' אהרן.¹⁹
2. כתבי יד ודפוסים שתוכן הפירוש נמצא בהם ללא הייחוס לר' אהרן.²⁰
3. כתבי יד ודפוסים שגם תוכן הפירוש לא נמצא בהם.²¹

-
- כט** – פרוש המקרא לרש"י, כ"י לידן, אוניברסיטת ליידן, Ms. Or. 4718.
- ל** – תורה, הפטרות ומגלות, כ"י לייפציג, אוניברסיטת לייפציג, Ms. B.H. fol. 1 (קניקוט 600).
- לא** – תורה, הפטרות ומגלות, כ"י ירושלים, מוזיאון ישראל, Ms. 180/094 (קניקוט 643).
- לב** – פרוש המקרא לרש"י, כ"י מינכן, ספריית מדינת בווריה, Cod. hebr. 5.
- לג** – תורה [בראשית ג 24–16], כ"י מינכן, ספריית מדינת בווריה, Cod. hebr. 384.
- לד** – תורה [בראשית], הפטרות ואסתר, כ"י סינסינטי, היברו יוניון קולג', Ms. 7.
- לה** – פרוש התורה לרש"י, כ"י סנקט פטרבורג, הספרייה הלאומית של רוסיה, Ms. EVR I 1.
- לו** – תנ"ך, כ"י פירנצה, הספרייה הלורנציאנית, Ms. Plut.II.01 (קניקוט 515).
- לז** – תורה וכתובים, כ"י פירנצה, הספרייה הלורנציאנית, Ms. Plut.III.01 (קניקוט 166).
- לח** – תורה, הפטרות ומגלות, כ"י פירנצה, הספרייה הלורנציאנית, Ms. Plut.III.03 (קניקוט 516).
- לט** – פרוש המקרא, כ"י פירנצה, הספרייה הלורנציאנית, Ms. Plut.III.08.
- מ** – תורה, הפטרות ומגלות, כ"י פירנצה, הספרייה הלורנציאנית, Ms. Plut.III.10 (קניקוט 517).
- מא** – תורה, הפטרות ומגלות, כ"י פראג, הספרייה הלאומית של צ'כיה, Ms. XVIII F 6.
- מב** – תורה, הפטרות ומגלות, כ"י פריס, הספרייה הלאומית של צרפת, Ms. hebr. 48–49 (קניקוט 325).
- מג** – פרוש התורה ומגלות לרש"י, כ"י פריס, הספרייה הלאומית של צרפת, Ms. hebr. 155.
- מד** – פרוש התורה לרש"י, כ"י פריס, הספרייה הלאומית של צרפת, Ms. hebr. 156.
- מה** – פרוש התורה לרש"י, כ"י פריס, הספרייה הלאומית של צרפת, Ms. hebr. 157.
- מו** – פרוש התורה לרש"י, כ"י פריס, הספרייה הלאומית של צרפת, Ms. hebr. 158.
- מז** – פרוש התורה לרש"י, כ"י פריס, הספרייה הלאומית של צרפת, Ms. hebr. 159.
- מח** – תורה, כ"י פרמה, פלטינה, Cod. Parm. 2343 (די רוי 991).
- מט** – תורה [בראשית–שמות], הפטרות ומגלות, כ"י פרמה, פלטינה, Cod. Parm. 2523 (די רוי 266).
- נ** – פרוש התורה לרש"י, כ"י פרמה, פלטינה, Cod. Parm. 2705 (די רוי 72).
- נא** – פרוש התורה לרש"י, כ"י פרמה, פלטינה, Cod. Parm. 2866 (די רוי 333).
- נב** – פרוש התורה הפטרות ומגלות לרש"י, כ"י פרמה, פלטינה, Cod. Parm. 2868 (די רוי 390).
- נג** – פרוש התורה לרש"י, כ"י פרמה, פלטינה, Cod. Parm. 2986 (די רוי 1082).
- נד** – תורה, הפטרות לכל השנה, חמש מגלות וס' איוב, כ"י פרמה, פלטינה, Cod. Parm. 3081 (די רוי 924).
- נה** – פרוש התורה הפטרות ומגלות לרש"י, כ"י פרמה, פלטינה, Cod. Parm. 3204 (די רוי 181).
- נו** – פרוש התורה לרש"י, כ"י פרנקפורט דמיין, ספריית האוניברסיטה יוהן קרישטין סנקטבורג, Ms. Oct. 24.
- נז** – תורה, כ"י ציריך, אוסף פרטי, לשעבר אוסף ברגינסקי של כתבי יד עבריים וספרים מודפסים, Ms. 309.
- נח** – פרוש המקרא לרש"י, כ"י אוקספורד, קורפוס קריסטי קולג', Ms. 165 (נויבאואר 2440).
- 1 – רש"י על התורה, דפוס רג'יו די קלבריה, רל"ה.
 - 2 – רש"י על התורה, דפוס ואדי אלחג'ארה, רל"ו.
 - 3 – רש"י על התורה, דפוס רומא, לפני ר"מ.
 - 4 – פירוש רש"י על התורה, דפוס שונצינו, רמ"ז.
 - 5 – פירוש רש"י על התורה, דפוס זאמורה, רמ"ז/רנ"ב.
 - 6 – חמישה חומשי תורה, דפוס אישאר, רנ"ג.
 - 7 – חמישה חומשי תורה, דפוס אשכונה (ליסבון), רנ"א.
 - 8 – חמישה חומשי תורה, דפוס נפולי, רנ"א.
 - 9 – פירוש רש"י על התורה ועל חמש מגילות, דפוס ונציה, רפ"ב.
 - 10 – מקראות גדולות, דפוס ונציה, רפ"ד–רפ"ו.
 - 11 – פירוש רש"י על התורה, דפוס אויגנשפורג, רצ"ד.
19. **ב, ה, יד, כ, כג, כד, כו, כז, כח, כט, לג, לה, לו, לז, לט, מ, מז, נ, נא, נו, 1, 2, 3, 5, 6 ו-7.**
 20. **א, ד, י, יא, טו, יז, יט (בגליון), כא, כב, כה, לא, מב, מג, מד, מה, נב, נה, 9, 10 ו-11.**
 21. **ג, ו, ז, ט, יב, יג, טז, יח, יט, לב, לד, לה, מא, נד, נח, 4 ו-8.**

בבחינה זו אני מבקש לטעון שכל כתבי היד והדפוסים הושפעו בסופו של דבר מהספר שבכתיבת ידו של ר' שמעיה. הרי ייתכן למשל שכתבי היד והדפוסים השייכים לקטגוריה השלישית הושפעו ממקור אחר שגם תוכן הפירוש לא נמצא בו. אני מבקש רק להציג את האפשרויות שלפיהן לספר הזה בהכרח הייתה השפעה.

מכיוון שמקורו של הייחוס לר' אהרן הוא בהגהה בגיליון של ר' שמעיה, כתבי היד והדפוסים שנמצא בהם הייחוס לר' אהרן חייבים להיות מושפעים מכתבת היד של ר' שמעיה. באשר לשאר כתבי היד והדפוסים אין הוכחה להשפעה הכרחית²² של כתיבת היד של ר' שמעיה, אך היא עדיין אפשרית:

אם נניח שתוכן הפירוש היה מאז ומעולם בתוך פירוש רש"י, כתבי היד והדפוסים שגם תוכן הפירוש לא נמצא בהם חייבים להיות מושפעים מהמחק שלפי עדותו של ר' מכיר נמצא בכתיבת ר' שמעיה על גבי תוכן הפירוש.

אם נניח שתוכן הפירוש נוצק לתוך פירוש רש"י לראשונה בכתיבת היד של ר' שמעיה ולא היה בו לפני כן, כתבי היד והדפוסים שתוכן הפירוש נמצא בהם ללא הייחוס לר' אהרן חייבים להיות מושפעים מכתבת היד של ר' שמעיה. מכיוון שבכתיבת ר' שמעיה בשלב מסוים נוספה ההגהה ואף נוסח מחק על נוסח הפירוש, יש להניח שההעתקה או ההעתקות שכתבי היד והדפוסים האלה משתלשלים מהן נעשו לפני הוספת ההגהה וודאי שלפני הוספת המחק.

ייחוס הפירוש לר' אהרן

ייחוס הפירוש לר' אהרן נעשה באמצעות ההגהה בגיליון מבחוח: 'ר' אהרן פיר'. אם הקיצור 'פיר' הוא 'פירש', המשפט חסר מבחינה תחבירית – המשפט עוסק בתוכן הפירוש, וחסר בו מאזכר המפנה ועוסק בתוכן הפירוש.

לבעיה תחבירית זו שלושה פתרונות אפשריים:

1. פתיחת הקיצור פיר' = פירשה. כנגד זה יש לציין שב־מט, שגם בו המאזכר נעדר, מופיע: 'פירש'.
2. השלמה של המאזכר: בכתבי יד ובדפוסים רבים מופיע המאזכר 'זו' או 'לזו'.²³ כנגד זה יש לציין שבעדותו של ר' מכיר מאזכר זה אינו מופיע.
3. הצעה שהגהה זו אינה משפט העוסק בתוכן הפירוש לאחריו, אלא היא באה לפניו: 'ר' אהרן פירש: לפיכך הנון הפוכה...'. כנגד זה יש לציין שבכל כתבי היד והדפוסים שמופיע בהם הייחוס לר' אהרן לפני תוכן הפירוש סדר המילים אחר: 'פירש ר' אהרן'. בכל כתבי היד והדפוסים שבהם המשפט כסדרו, 'ר' אהרן פירש', משפט זה מופיע לאחר תוכן הפירוש.

למרות עדויות כתבי היד והדפוסים, נראה שמעדותו של ר' מכיר אפשר ללמוד שמשפט הייחוס לר' אהרן, 'ר' אהרן פיר', הוא הגהה לפני תוכן הפירוש ולא לאחריו. בשתי נקודות בדבריו של ר' מכיר קיים קו שלכאורה לא ברור עניינו: האחת **לפניך** צמודה לראשית תוכן הפירוש – מימין לאות למ"ד שבמילה 'לפיכך' יש קו המחובר אליה והיוצא ממנה כלפי מעלה, והשנייה **ימין** לפני תוכן ההגהה – משמאל לאות צד"י הסופית שבמילה 'מבחוץ' יש קו המחובר אליה והיוצא ממנה כלפי מעלה. נראה שבאמצעות הקווים האלה ביקש ר' מכיר לחקות את הסימון שבאמצעותו ציין ר' שמעיה את מיקומה של הגהתו – לפני תוכן הפירוש.

לפיכך החלוקה בין כתבי היד והדפוסים מובנת – נוסח ההגהה כסדרו גרם לכמה ממעתיקי כתבי היד וממתקיני הדפוסים למקם אותה אחרי תוכן הפירוש ולהוסיף לה את המאזכר, ואילו מיקום ההגהה גרם למעתיקים ולמתקינים אחרים לשנות את סדר המילים בהגהה ולהתאימה לסגנון של פתיחה לציטוט.

22. תיתכן גם השפעה של כתיבת היד של ר' שמעיה על כתבי היד והדפוסים האלה, אך השפעה אפשרית זו יכולה להיות גם מכתב יד אחר: אם תוכן הפירוש הופיע גם בכתבי יד אחרים, כתבי היד והדפוסים שתוכן הפירוש מופיע בהם ללא הייחוס לר' אהרן יכולים להיות מושפעים מכתבת היד של ר' שמעיה כמו כל כתב יד אחר שתוכן הפירוש נמצא בו.

23. בשלושה כתבי יד ובדפוס אחד נוספה ו' החיבור בראש המשפט כדי לחזק את הזיקה אל קודמו – **כג**, **מ**, **ז** ו־5. בשני כתבי יד ובשני דפוסים מופיע המאזכר 'לזו' – **כח**, **כט** (נוסף בגיליון: אלהארו), **לה**, **לו**, **לט**, **מ**, **ז** ו־6. בשני כתבי יד מופיע המאזכר 'לזה' – **ז** ו־7. בדפוס אחד – **ז** ו־7 – נוצר פירוק של המאזכר 'לזו' לשתי מילים – 'לי זו', ובשני כתבי יד – **כד** ו־8 – המעתיקים קראו בטעות 'לנו' במקום המאזכר 'לזו'. שלושת המקורות האחרונים מציגים תיעוד חי של קליטת הפירוש מר' אהרן.

מיקום שילוב תוכן הפירוש

מלבד תוכן הפירוש, 'לפניך הנון הפוכה' [...] חרון אף של מקום, הדיבורים המתחילים האחרונים של רש"י לפרשת נח הם 'ויצאו' ו'ימת תרן בחרן'. בדיבור המתחיל 'ויצאו' רש"י מבאר את זהות היוצאים.²⁴ בדיבור המתחיל 'ימת תרן בחרן' רש"י מבאר שקדמה יציאת אברהם שבראשית הפרשה הבאה למוותו של תרח שבסיומה של פרשה זו, ומסביר מדוע מותו של תרח נכתב קודם ליציאת אברהם. תוכן הפירוש הנדון כאן משתלב בכמה מקומות בכתבי היד ובדפוסים, אולם נראה שאפשר להכריע שתוכן הפירוש במקורו היה לפני דיבור המתחיל 'ימת תרן בחרן'.

כבהגהותיו של ר' מכיר שולבה ההערה בתוך השטח שיועד לכתובת הפירוש, והיא מסומנת הן בגודל האותיות, הקטנות מהאותיות בגוף הפירוש, הן בחלוקת השטח המיועד לכתובת הפירוש, בין הפירוש עצמו המוצג בצד ימין ובין ההערה המוצגת בצד שמאל. נקודת הפתיחה של ההערה אינה משאירה מקום לספק בשאלת מיקום שילוב תוכן הפירוש - לאחר דיבור המתחיל 'ויצאו', ולפני דיבור המתחיל 'ימת תרן בחרן'. כך מעידים גם כתבי יד ודפוסים רבים.²⁵

אולם יש בדבר קושי רב: נקודת החיבור המילולית בין תוכן הפירוש ובין הפסוק היא המילה 'בחרן', שבה הנו"ן הפוכה. על כן מצד סדר המילים בפסוק היה ראוי שתוכן הפירוש יבוא לאחר דיבור המתחיל 'ימת תרן בחרן'. ומעבר לכך: תוכן הפירוש פותח היישר במילים 'לפניך הנון הפוכה' ואין בראשו דיבור המתחיל.²⁶

מכיוון שבמקור הוצב תוכן הפירוש לפני דיבור המתחיל 'ימת תרן בחרן', והדבר נעשה בידי רש"י עצמו, יש לתהות מדוע על אף הקשיים האלה שילב רש"י את תוכן הפירוש במקום זה.

אציע שתי סיבות אפשריות למיקום שילוב תוכן הפירוש:

1. הפירוש על הנו"ן ההפוכה מסתיים במילים 'חרון אף של מקום', והפירוש שלאחריו מסתיים במילים 'והצדיקים במיתתן קרוין חיים'. רצונו של רש"י היה לחתום את הפרשה בדבר טוב, בחיים.
 2. הפירוש על הנו"ן ההפוכה מציב 'מחסום' בין פרשת נח, שהתגלה בה חרון אף של מקום בדור המבול ובדור הפלגה, ובין פרשת לך לך, שבה מתחיל סיפור אברהם - חרון האף של מקום היה עד אברהם. אולם הדגש בפירוש זה הוא במבט מהמחסום הניצב בחתימת פרשת נח לעבר פרשת נח שהיה בה חרון אף של מקום, ומבט זה אינו מספק במישרין מידע על המתרחש מעבר למחסום, החל בפרשת לך לך. לעומת זאת דיבור המתחיל 'ימת תרן בחרן' עוסק בקשר שבין האירוע שבסיום פרשת נח - מותו של תרח - ובין האירוע שבתחילת פרשת לך לך - יציאתו של אברהם, ובכך פירוש זה הוא גשר בין שתי הפרשות.
- אף על פי כן השאלה חזקה מהתשובות האלה. מיקומו של תוכן הפירוש והעדר דיבור המתחיל יוצרים קושי גדול. על כן אני מניח שהקושי הגדול הוא שהניע מעתיקי כתבי יד ומתקיני דפוסים אחרים²⁷ לשנות ולהציב את תוכן הפירוש בסוף פרשת נח, ואחריהם צעד גם ברלינר. עם השינוי במיקום שילוב תוכן הפירוש באו שינויים נוספים, ונראה שכולם מונעים מדרישה של סדר וארגון:

- א. בכמה כתבי יד ודפוסים²⁸ נוסף לתוכן הפירוש דיבור המתחיל 'בחרן'.
- ב. סיומו של הפירוש על יציאת אברהם קודם למות תרח הוא במילים: 'והצדיקים (אף/אפילו) במיתתן קרוין חיים'. בחלק מכתבי היד נוספו אחריהן המילים 'לכך הוא אומר (או נאמר) וימת תרן בחרן'. מילים אלו פועלות בטכניקה של חתימה מעין פתיחה, חזרה אל המילים בפסוק שמהן יצא הפירוש, וכאן יש להטעים

24. רש"י נדרש להבהיר אילו שניים נכללים בלשון הרבים במילה 'ויצאו' ואילו שניים נכללים בלשון הרבים במילה 'אתם' מכיוון שלפני כן הוזכר ארבעה, אך בחלוקה לאחד + שלושה: תרח לקח עימו את אברהם, את לוט ואת שרי.

25. ד, ה, י, יא, טו, יט (בגליון), כב, כג, כו, כח, כט, לא, לג, לה, לו, לז, לט, מ, מב, מג, מד, מה, מו, נב, נה, נו, נז, 1, 2, 5, 6, 7.

26. בכמה מכתבי היד ומהדפוסים שבהערה הקודמת הבעיה נפתרה באמצעות הוספה של ד"ה 'בחרן' - ה; או באמצעות הכפלה של ד"ה 'ימת תרן בחרן' - יא (בכ"י זה הדיבור המתחיל השני הוא ללא המילה 'בחרן'), כג, כד, לז, לט (בכ"י זה שני הדיבורים נוספו בגליון), נב (גם בכ"י זה הדיבור המתחיל השני הוא ללא המילה 'בחרן'), נז; או באמצעות הקדמת ד"ה 'ימת תרן בחרן' על חשבון הפירוש הבא - כב (אך בגליון נוסף ד"ה 'ימת תרן בחרן' גם בפירוש הבא), לא. 5 הציב בראש ההגהה ד"ה 'עד חרון' (ועל כך יפורט עוד בהמשך). ב"א שולב תוכן הפירוש באמצע הפירוש על ד"ה 'ימת תרן בחרן'. בשלושה כתבי יד - כו, לו ו-נו - שולבה ההוספה בד"ה 'ויצאו אתם'. בשני גרס הדבר להשמטת הפירוש המקורי על ד"ה הזה.

27. ב, י, יד, יז, כ, כא, כה, כז, מז, נז, 3, 9, 10 ו-11.

28. כה, 9, 10 ו-11.

את הצורך בדבר בגלל אריכות הפירוש.²⁹ אולם בכתבי יד אחדים המילים האלה משמשות גשר לשילוב תוכן הפירוש על הנו"ן ההפוכה לאחר הפירוש על 'וימת תרח בחרן'. באמצעות הוספת המילים האלה נפתרת בעיית החוסר בדיבור המתחיל. המילים 'וימת תרח בחרן' המסיימות את ההוספה – 'לכך נאמר וימת תרח בחרן', משמשות בשני כיוונים: הן סיומת לפירוש הקודם, הן דיבור המתחיל לתוכן הפירוש על הנו"ן ההפוכה.³⁰

ג. בכמה כתבי יד ודפוסים³¹ המילים 'ר' אהרן פיר' עוברות מסוף תוכן הפירוש לתחילתו וגם סדרן מתהפך ל'פירש ר' אהרן'. וכן נוספה לשמו ברכת המתים – 'ז"ל' או 'זצ"ל', וייתכן שמדובר בהפיכת המאזכר 'זו' ל'ז' כ"י.³²

ד. בכתבי היד והדפוסים שנוספו בהם המילים 'לכך הוא אומר וימת תרח בחרן', המילה 'למה' באה בתוכן הפירוש תמורת המילה 'לפיכך'.³³

שני השינויים הראשונים מעניקים לתוכן הפירוש דיבור המתחיל בראשו, וכך הוא הופך לפירוש רגיל ומסודר בתוך חיבורו המאורגן של רש"י. גם השינוי השלישי מונע מאותה הדרישה ומארגן את המילים בסדר לוגי של כותרת – 'פירש ר' אהרן' – שלאחריה בא ציטוט דבריו. כך גם השינוי הרביעי – בדרך כלל המילה 'לפיכך' רומזת אל הנאמר לפני כן, אך כאן היא רומזת אל הנאמר לאחר מכן, ובכך היא חורגת מן הסדר ומן הארגון. לעומתה המילה 'למה' יוצרת סדר וארגון של שאלה שלאחריה באה תשובה עליה.

בבדיקת נוסח פירושו של רש"י בחן ברלינר כתבי יד ודפוסים, ובהם גם כאלה ששילבו את תוכן הפירוש בסוף. אפשר לומר שלבחירתו של ברלינר במהדורתו השנייה, שילוב תוכן הפירוש בסוף ובנוסח המתאים, יש גם טעם של בחירה בסדר ובארגון.

לעומת ברלינר, מהדירי מקראות גדולות 'הכתר' בחרו בשילוב תוכן הפירוש לפני דיבור המתחיל 'וימת תרח בחרן'. כך גם בכתבי היד שנבחרו לשמש להתקנת מהדורה זו – הן כתב היד ששימש לנוסח היסוד הן כתבי היד ששימשו לקבוצת הביקורת.³⁴ לבחירתם זו יש טעם של בחירה במקוריות. בחירה זו ניכרת גם בשתי בחינות אחרות:

1. כיוון שתוכן הפירוש נעדר מעד נוסח אחד שמקבוצת הביקורת בחרו המהדירים להציב את תוכן הפירוש בסוגריים מרובעים ובאותיות קטנות מגוף פירוש רש"י.
2. המהדירים בחרו במילה 'לפיכך' על פני המילה 'למה'.

דווקא משום כך יש טעם לפגם בבחירתם של מהדירי מקראות גדולות 'הכתר' בנוסח המסודר, המאורגן והלא מקורי: 'ב ח ר ן - פ י ר ש ר ' א ה ר ן : ל פ י כ ך ה נו ן הפוכה לפני (אין בנוסחנו),³⁵ לומר: עד כאן, עד אברהם, חרון אף של מקום'.³⁶

29. מילים אלו נוספו בכמה כתבי יד ודפוסים אף שתוכן הפירוש מופיע לפני ד"ה 'וימת תרח בחרן'. תוספת המילים משמשת חתימה מעין פתיחה – כו, לו, מה, נו ו-1.

30. ב, יד, כ, כז, מז ו-3.

31. הדבר נכון לכל כתבי היד והדפוסים שהוזכרו בהערה הקודמת. בשלושת האחרונים מופיע: 'פירש ר' אהרן ז"ל', ובשלושת הראשונים מופיע: 'פירש ר' אהרן זצ"ל'. בשלושה כתבי יד שההגהה מופיעה בהם לפני ד"ה 'וימת תרח בחרן' – ה, לו ו-נו – מופיע 'פירש ר' אהרן' ללא ברכת המתים, ושני האחרונים שייכים לקבוצת כתבי היד המוזכרים לעיל בהערה 29.

32. אף על פי כן ייתכן שר' מכיר התכוון לומר שהייחוס לר' אהרן אמור להשתלב לפני תוכן הפירוש. בכ"י לייפציג 1 מצורף סימן לתחילת המילה 'לפיכך', וסימן זה מצורף בסופה של המילה 'מבחוץ'. ייתכן שבסימנים האלה הציג ר' מכיר את הנקודה שבה מופנה הקורא להערה בגליון, שהיא גם מקום שילוב הייחוס לר' אהרן.

33. הדבר נכון לכל כתבי היד והדפוסים שהוזכרו בהערה 30, ואף לרוב כתבי היד והדפוסים שהוזכרו בהערה 29, פרט ל-מה ול-1. לעיתים המילה 'לפיכך' נכתבה בכתבי היד בקיצור 'לפי', והצורה של קיצור זה בכתבי היד יכולה להביא בקלות לקריאה של המילה 'למה'.

34. ב-נה, ששימש נוסח היסוד, וב-מב וב-מג, ששימשו קבוצת ביקורת מופיע תוכן ההגהה ללא הייחוס לר' אהרן. כ"י לייפציג 1 היה אף הוא בקבוצת הביקורת. ב-טז, שהיה בקבוצת הביקורת, גם תוכן ההגהה נעדר. בפרוש המקרא לרש"י, כ"י וינה, הספרייה הלאומית של אוסטריה, Cod. hebr. 220, שהיה אף הוא בקבוצת הביקורת, חסרים כמה דפים בנקודה זו.

35. ההערה במקור.

36. הנוסח החל במילה 'לפיכך' לקוח במדויק מ-נה, ששימש נוסח היסוד, ומ-מב וב-מג, והזיהו לו (פרט למילה 'לפניה' שנעדרת מהאחרון). אולם ד"ה 'בחרן' לא מופיע בשום כתב יד שבבסיס המהדורה, ולמילים 'פירש ר' אהרן' יש זכר רק בכ"י לייפציג 1, אך

קריאה חדשה

מיקום שילוב תוכן הפירוש הניע אותי לחשוב על קריאה חדשה בדברי ר' שמעיה - במקום ר' אהרן פירש' יש לקרוא ר' אחרן פירשה.³⁷

לפי קריאה זו מתוך הקושי במיקום שילובו של תוכן הפירוש ומתוך הקושי של העדר דיבור המתחיל, העיר ר' שמעיה: 'ר' אחרן פירשה', כלומר רש"י, רבו של ר' שמעיה [=ר'], על המילה 'חרן' [=אחרן] פירש את תוכן הפירוש, 'לפיכך הנון הפוכה [...] חרון אף של מקום' [=פירשה].

אם כנים דבריי, ר' שמעיה כתב 'אחרן', אך בשל הדמיון בין האות ח"ת לאות ה"א קראו ר' מכיר ואחרים בטעות 'אהרן'. לפיכך מובן שר' שמעיה בהגהתו ביקש רק להבהיר שתוכן הפירוש השייך לרבו משולב במיקום נכון.

לדברי ר' שמעיה תוכן פירושו של רש"י מוסב על המילה 'חרן': 'לפיכך הנון הפוכה [...] חרון אף של מקום'. אך אין זו המילה 'בחרן' שנמצאת בסוף הפרשה (בר' יא 32), שהרי אם למילה זו התכוון ר' שמעיה, היה עליו לכתוב 'אבחרן'. המילה 'אחרן' מביאה אותנו למילה אחרת המופיעה בין המילה 'ויצאו', דיבור המתחיל שלפני תוכן הפירוש, ובין המילים 'ימת תרח בחרן', דיבור המתחיל שלאחריה: 'ויבאו עד חרון וישבו שם' (בר' יא 31). המשמעות שרש"י מעניק לנו"ן ההפוכה היא 'עד אברהם חרון אף של מקום', ובכתבי יד ובדפוסים אחרים: 'עד כאן, עד אברהם, חרון אף של מקום'.

מכיוון שהנו"ן ההפוכה נמצאת במילה 'בחרן' שבסוף הפרשה יש להסביר שהדרשה משתמשת במילים 'עד חרון' לביאור משמעות הנו"ן ההפוכה שבפסוק 'ימת תרח בחרן'. הנו"ן ההפוכה מוסברת באמצעות ה'עד' שב'עד חרון'. כפי שלתרח היה מעצור והוא לא הגיע לארץ כנען, אלא עד חרון ושם ישב ושם מת, כך לחרון האף היה מעצור - הוא הגיע עד חרון ושם נתקל בנו"ן ההפוכה ונעצר.

ואומנם בכתבי היד והדפוסים של התורה³⁸ הנו"ן ההפוכה נמצאת במילה 'בחרן', אולם ב'עג' הנו"ן ההפוכה

סדר המילים בו אחר. נמצא שאת חלקו הראשון של הפירוש נטלו המהדירים ממהדורת ברלינר, ובהמשך פעלו על פי הממצאים שבכתבי היד שבבסיס המהדורה.

37. בספרו 'תורה שלמה' הרב כשר מביא את פירוש רש"י על פי מהדורתו השנייה של ברלינר ('פירוש רש"י על פי מהדורה שנייה של ס' זכור לאברהם, שהוגה ע"פ מאה כתבי יד, ומאה ושלשים מפרשים על פרש"י'). הגרסה אצל ברלינר במהדורה השנייה היא: '[בחרן]. [פירש ר' אהרן למה] הנו"ן הפוכה...' [ברלינר] [לעיל הערה 6], עמ' 22. בפירוש רש"י שבספרו 'תורה שלמה' הרב כשר מביא את הפירוש בהשמטת הסוגריים המופיעות אצל ברלינר על כל הפירוש, ובהשארת הסוגריים במילים 'פירש ר' אהרן למה', כפי שהן מופיעות אצל ברלינר (מ"מ כשר, **הומיש תורה שלמה**, ב, ירושלים תשנ"ב, עמ' תקכו). בהערה קטו שם הציע הרב כשר, שתוספת המילים 'פירש ר' אהרן למה' שבסוגריים במהדורת ברלינר היא תוצאה של טעות סופר, שכתב 'בחרן' במקום 'אהרן'. יש להניח שהרב כשר לא קושר את טעות הסופר לברלינר אלא לכתבי היד שעליהם הוא הסתמך. להבדיל מהקריאה החדשה שאני מציע, המקבלת את קיומו של הטקסט כפי שהוא ורק מציעה קריאה חדשה שלו, הרב כשר מציע שהטקסט המופיע אצל ברלינר בסוגריים בטעות יסודו, ומדובר במעתיק שבמקום לכתוב את המילה 'בחרן' כתב את המילה 'אהרן'. בהצעה זו של הרב כשר יש שתי בעיות: א. ההנחה שטעות הסופר נמצאת רק במילה 'אהרן' - ההצעה מתעלמת ממשא המילים: 'פירש ר'... למה'; ב. הפער החזותי בין המילה 'בחרן' ובין המילה 'אהרן' הוא גדול, וקשה להניח שיכולה להתרחש טעות סופר שכזאת, שלא כמו המילה 'אחרן' הדומה מאוד למילה 'אהרן'. מכיוון שהבעיה שהעסיקה את הרב כשר היא השאלה כיצד נוצרה תוספת המילים 'פירש רבי אהרן למה' בסוגריים, יש להניח שאילו היה נחשף לכתבי היד ולדפוסים עצמם (ולא מסתמך רק על עבודתו של ברלינר) והיה מגלה את ריבוי כתבי היד והדפוסים שמופיע בהם ייחוס הפירוש לר' אהרן, הוא היה מקבל את הטקסט כפי שהוא ולא משתמש בכלי של טעות סופר.

38. להלן רשימת סימני כתבי היד שהשתמשתי בהם במחקר זה לבחינת נוסח התורה (המספור משייך את המופיע בהערה 18 לעיל):

נט – תנ"ך, כ"י ברלין, ספריית המדינה, Ms. Or. fol. 1213 (שטיינשניידר 124, קניקוט 602).

ס – תורה, הפטרות, מגלות ואיוב, כ"י המבורג, ספריית המדינה והאוניברסיטה, Cod. Hebr. 1 (שטיינשניידר המבורג 1, קניקוט 615).

סא – ספר תורה, כ"י וטיקן, וטיקנה, Ms. ebr. 1 (קניקוט 229).

סב – ספר תורה, כ"י וטיקן, וטיקנה, Ms. ebr. 2 (קניקוט 478).

סג – תורה, הפטרות ומגלות, כ"י וטיקן, וטיקנה, Ms. ebr. 14 (קניקוט 486).

סד – תורה, הפטרות ומגלות, כ"י וטיקן, וטיקנה, Ms. ebr. 15 (קניקוט 487).

סה – תנ"ך, כ"י וטיקן, וטיקנה, Ms. Barb. Or. 161–164 (קניקוט 471).

סו – תורה ומגלות, כ"י וטיקן, וטיקנה, Ms. ebr. 437 (קניקוט 236).

סז – תורה, הפטרות ומגלות, כ"י וינה, הספרייה הלאומית של אוסטריה, Cod. hebr. 28 (שוורץ 19, קניקוט 594).

סח – תורה, כ"י ירושלים, הספרייה הלאומית, Ms. Heb. 4°952.

סט – ספר תורה, כ"י ירושלים, הספרייה הלאומית, Ms. Heb. 4°7156.

ע – תורה, כ"י ירושלים, הספרייה הלאומית, Ms. Heb. 34°5827.

מופיעה דווקא על המילה 'חרן' שבביטוי 'עד חרן':³⁹

וכך גם בסח: **ויבאו עד חרן**

לפי סימון זה הדברים מתבהרים עוד: כל כולה של הדרשה אינו על המילים 'יומת תרח בחרן' אלא על המילים 'עד חרן', ומילים אלו נדרשות במשמעות גבול ('עד') לחרון האף ('חרן').

עא – ספר תורה, כ"י לונדון, הספרייה הבריטית, Harley 7619 (מרגליות 1, קניקוט 105).

עב – תורה, הפטרות ומגלות, כ"י לונדון, הספרייה הבריטית, Add. 9403 (מרגליות 73).

עג – תורה, כ"י לונדון, הספרייה הבריטית, Or. 9883.

עד – תנ"ך, כ"י לונדון, הספרייה הבריטית, Add. 15451 (מרגליות 55).

עה – תורה, הפטרות ומגלות, כ"י ירושלים, מוזיאון ישראל, Ms. 180/052.

עו – תנ"ך, כ"י מילנו, האמברוזיאנה, Ms. E 52 Inf (ברנהיימר 7, קניקוט 196).

עז – תורה ומגלות, כ"י מינכן, ספריית מדינת בווריה, Cod. hebr. 1.

עח – תורה, כ"י מינכן, ספריית מדינת בווריה, Cod. hebr. 212.

עט – ספר תורה, כ"י מינכן, ספריית מדינת בווריה, Cod. hebr. 487.

פ – ספר תורה, כ"י מינכן, ספריית מדינת בווריה, Cod. hebr. 488.

פא – ספר תורה, כ"י מינכן, ספריית מדינת בווריה, Cod. hebr. 489.

פב – תורה, כ"י ירושלים, מכון בן צבי, Ms. 2.

פג – תנ"ך, כ"י פירנצה, הספרייה הלורנציאנית, Ms. Plut.I.30.

פד – תנ"ך, כ"י פריס, הספרייה הלאומית של צרפת, Ms. hebr. 4 (קניקוט 559).

פה – תנ"ך, כ"י פריס, הספרייה הלאומית של צרפת, Ms. hebr. 19 (קניקוט 301).

פו – תנ"ך, כ"י פריס, הספרייה הלאומית של צרפת, Ms. hebr. 20 (קניקוט 332).

פז – תנ"ך, כ"י פריס, הספרייה הלאומית של צרפת, Ms. hebr. 33.

פח – תורה, הפטרות ומגלות, כ"י פריס, הספרייה הלאומית של צרפת, Ms. hebr. 37 (קניקוט 365).

פט – תורה ומגלות, כ"י פריס, הספרייה הלאומית של צרפת, Ms. hebr. 54 (קניקוט 349).

צ – תורה, כ"י פריס, הספרייה הלאומית של צרפת, Ms. hebr. 65 (קניקוט 305).

צא – תורה, כ"י פריס, הספרייה הלאומית של צרפת, Ms. hebr. 68–69 (קניקוט 341).

צב – תורה, כ"י פרמה, פלטינה, Cod. Parm. 1848 (די רוסי 529).

צג – תורה, כ"י פרמה, פלטינה, Cod. Parm. 2007 (די רוסי 274).

צד – תורה, כ"י פרמה, פלטינה, Cod. Parm. 2008 (די רוסי 340).

צה – תורה, כ"י פרמה, פלטינה, Cod. Parm. 2012 (די רוסי 450).

צו – תורה ומגלות, כ"י פרמה, פלטינה, Cod. Parm. 2013 (די רוסי 467).

צז – תורה, כ"י פרמה, פלטינה, Cod. Parm. 2669 (די רוסי 219).

צח – תורה ומגלות, כ"י פרמה, פלטינה, Cod. Parm. 2673 (די רוסי 754).

צט – תורה, הפטרות וכתובים [ספרי אמ"ת ומגלות], כ"י פרמה, פלטינה, Cod. Parm. 2816 (די רוסי 412).

ק – תורה, הפטרות ומגלות, כ"י פרמה, פלטינה, Cod. Parm. 2823 (די רוסי 893).

קא – תורה, כ"י פרמה, פלטינה, Cod. Parm. 2828 (די רוסי 1135, קניקוט 427).

קב – תורה ואסתר: תקון סופרים, כ"י פרמה, פלטינה, Cod. Parm. 3082 (די רוסי 185).

קג – תורה, הפטרות ומגלות, כ"י פרמה, פלטינה, Cod. Parm. 3085 (די רוסי 721).

קד – תנ"ך, כ"י פרמה, פלטינה, Cod. Parm. 3216 (די רוסי 1261).

קה – תורה, כ"י פרמה, פלטינה, Cod. Parm. 3228 (די רוסי 695).

קו – תורה ונביאים ראשונים, כ"י פרמה, פלטינה, Cod. Parm. 3290 (די רוסי 716, קניקוט 583).

קז – ספר תורה, כ"י פרמה, פלטינה, Cod. Parm. 3295 (די רוסי 783).

קח – ספר תורה, כ"י פרמה, פלטינה, Cod. Parm. 3598.

קט – ספר תורה, כ"י קאסל, ספריית המדינה של קאסל, fol. Ms. theol. 1.

קי – ספר תורה, כ"י קליבלנד, קליין נתן, Ms. 1.

קיא – ספר תורה, כ"י קליבלנד, קליין נתן, Ms. 2.

קיב – תורה, כ"י שטרסבורג, הספרייה הלאומית והאוניברסיטאית של שטרסבורג, Ms. 3991.

³⁹ במילה 'בחרן' הנו"ן הסופית רגילה. בהערה בצד ימין בגיליון נכתב: '[...]נו"ן הפוכה', ובהערה בצד שמאל בגיליון נכתבה הנו"ן הסופית הפוכה מלמעלה למטה, ותחתיה נכתב: 'ס' מ' [...]נו"ן הפוכה'. וראו גם: 'רצאבי', 'האותיות המשונות בתורה: מסורת מהקדמונים על כתיבה מיוחדת לאותיות מסוימות בתורה', מ"מ כשר, **תורה שלמה**, כט, ב, ירושלים תשל"ח, עמ' 186.

גם ר' שמואל ב"ר נסים מסנות⁴⁰ מביא את הדרשה על הנו"ן הפוכה על דיבור המתחיל 'ויבאו עד חרן':
ו י ב א ו עד ח ר ן . נמצא בספרים העתיקים המדויקים נו"ן של ח ר ן הפוכה. כלומר,
 עד אברהם חרון אף של מקום בעולם, משבא אברהם נסתלק חרון אף מן העולם.

יש עוד עדויות המורות שתוכן הפירוש שייך לביטוי 'עד חרן':

- ב"ח הוצב בראש ההגהה דיבור המתחיל 'עד חרן'.⁴¹
- ב"ח מופיע 'נו"ן של ח ר ן הפוכה לפניו לומר עד אברהם חרון של מקום'.
- ב"ג תוכן הפירוש נעדר, ובמקומו ניצבות המילים 'עד חרן'. שם מקום. ייתכן שמדובר בהשמטה חלקית של תוכן הפירוש, מכיוון שתוכן הפירוש מסתיים במילים 'של מקום', הדומות לביטוי 'שם מקום'.
- ב"ג מופיע תוכן הפירוש במקום המקורי אחרי דיבור המתחיל 'ויצאו' ולפני דיבור המתחיל 'וימת תרח בחרן', ובהמשך לתוכן הפירוש בא ציון ייחוס הפירוש לרש"י עצמו:

לפיכך הנו"ן הפוכה לומר עד אברהם חרון אף שלמקום מ פ י ר' .

לכאורה המילים 'מפי ר' אינן נדרשות, ואין סיבה לייחס לרש"י את הפירוש הזה דווקא ולא פירושים רבים אחרים שבפירוש רש"י. אולם מכיוון שהגהתו של ר' שמעיה הייתה 'ר' אחרון פירשה', ויש בה ייחוס של הפירוש לרש"י, ייתכן שלכן בכתב יד זה מופיע הייחוס לרש"י.⁴²

לעיל הראיתי שר' מכיר חיקה גם את הדרך שבה ציין ר' שמעיה בגוף הפירוש של רש"י את ההפניה להגהה שבגיליון, ושמיקומה המקורי של הגהתו של ר' שמעיה הוא לפני תוכן הפירוש. נקודה זו חוברת אף היא לקריאה 'רבי אחרון פירשה' - מגמתו של ר' שמעיה בהגהתו הייתה לציין שרש"י רבו, שלא ציין דיבור המתחיל על תוכן הפירוש, פירש את תוכן הפירוש על המילה 'חרן' הממוקמת בנקודה זו שבין 'ויצאו' ובין 'וימת תרח בחרן'.⁴³

אומנם עדותו של ר' מכיר על מחיקה על גבי תוכן הפירוש מקשה על קריאה זו, אך גם קשה להלום את הסברו של ר' מכיר למחיקה הנובעת מההגהה של ר' שמעיה, שתוכן הפירוש שייך לר' אהרן ולא לרש"י. על כן מסתבר שמגיה אחר הוא שסימן את המחיקה ולא ר' שמעיה, וזאת בשל הבנה זהה לזו של ר' מכיר, או בשל כתבי יד אחרים שהיו לפניו, שתוכן הפירוש נעדר בהם.

צורתה של הנו"ן הפוכה

בפרשת בהעלותך, בראש פרשיית ויהי בנסוע הארון' (במ' י 35-36) ובסופה, מופיע סימון מיוחד.⁴⁴ הגמרא קוראת לסימון זה 'סימניות', ומסכת סופרים משתמשת במונח 'שיפור'.⁴⁵

מכיוון שהנו"ן הפוכה במילה 'בחרן' אינה מופיעה בספרים המצויים לפנינו דרך כלל, יש קושי בהבנת המציאות של צורתה של הנו"ן הפוכה. טבע האדם להימשך אל המוכר לו, ועל כן חוסר ההיכרות עם צורתה המקורית של הנו"ן הפוכה גרם להטלת הצורה של הסימניות שבפרשת בהעלותך על הנו"ן הפוכה שבמילה 'בחרן'.⁴⁶

40. מ' הכהן (מהדיר), **מדרש בראשית זוטא: חיברו רבי שמואל ב"ר נסים מסנות**, ירושלים תשכ"ב, עמ' נח.
41. ונשמטו המילים 'לפיכך הנו"ן הפוכה'.
42. אומנם ייתכן שמדובר בהעתקה שגויה, ובמקום 'פי' ר' אהרן' המילה 'פי' הפכה ל'מפי' והמילה 'אהרן' נשמטה. ייתכן גם שהמעתיק מייחס את הפירוש לרבו שלו, ולא לרש"י, ובחינת הדבר זקוקת עיון נרחב ומדוקדק בכתב יד זה.
43. הגהתו של ר' שמעיה יכולה לשמש מעין דיבור המתחיל.
44. באשר לצורתו יש הבדלים בין כתבי היד והדפוסים, ראו: יש"ר נורצ'י, **מנחת שי על חמישה חומשי תורה**, מהדורת צ' בצר, בעריכת י' עופר, ירושלים תשס"ה, עמ' 289-290, ורצאבי (לעיל הערה 39), עמ' 126-130, ועמ' 162-164.
45. מ' היגער (מהדיר), **מסכת סופרים**, ניו יורק תרצ"ז, עמ' 165-166, וראו שינויי הנוסח שם. דרך הסימון מוכרת גם ממקורות עתיקים אחרים. ראו: ע' טוב, **ביקורת נוסח המקרא**² (ספריית האנציקלופדיה המקראית, ד), ירושלים תשנ"ז, עמ' 43-44, וספרות נוספת שם; ולאחרונה ס' תוראן, 'בסוגריים: פרק בתולדות הספר העברי ובההדרת הטקסטים', ש' גליק, א"מ כהן וא"מ פיאטלי (עורכים), **מחווה למנחם: אסופת מאמרים לכבוד מנחם חיים שמלצר**, ירושלים תשע"ט, עמ' 245-248, וספרות נוספת שם.
46. על דברי התלמוד הבבלי (ראש השנה יז ע"ב) כתב רש"י: 'סימניות. בין פסוק לפסוק יש סימנים הפוכים כזה ז', אך לא השתמש במונח 'נו"ן הפוכה'. ר' יהודה ברצלוני השתמש במונח 'נו"ן הפוכה' לציון הסימניות של פרשת בהעלותך: 'ומיבעי ליה לסופר לעשות תרי נוגין הפוכין לפרשת ויהי בנסע הארון שהיא מסורת בידנו נמי ויש לה טעם גדול' (ר' יהודה ברצלוני, **גנזי מצרים: הלכות ספר תורה**, א' אדלר [מהדיר], אוקספורד 1897, עמ' 37). שימוש שכזה מובא גם בכתבי הרשב"א בשמו של רבנו האי

והטלה זו הולידה שני פירושים צורניים לנו"ן ההפוכה:

1. צורה זהה לסימניות.

כך מופיע למשל בחמישה חומשי תורה דפוס סביוניטה שי"ז, עמ' 16א:

**וַיִּקַּח יְהוָה אֶת־אֶפְרַיִם בְּנוֹ וְאֶת־לֹאם בֶּן־הָרֵן מִן־כָּל־וְאֶת־
שֵׁר בְּלִילֹו אִשֶׁת אֲבִירָם בֶּן־וַיַּעֲזֹב אֶת־מֵאֹר בְּשָׂרָם
לִלְכֹת אֶרֶצָה בְּנֶעַן וַיָּבֹאוּ עַרְחָן וַיֵּשְׁבוּ שָׁם וַיַּחֲזִיקֵם
תָּרַח חֲמִישׁ שָׁנָה וּמֵאֲתָיִים שָׁנָה וַיָּסֶת תָּרַח בְּתַרְחָו**

בפרשת בהעלותך בדפוס זה צורת האות נו"ן מתהפכת הן מלמעלה למטה הן משמאל לימין, וכך צוינה הנו"ן ההפוכה כאן. גם גודל האות נו"ן כאן זהה לגודלה בפרשת בהעלותך, והוא גדול מהאותיות הרגילות. נראה שהסיבה לכך היא שכאן מדובר בנו"ן סופית. לפיכך היה צורך להגדיל את הנו"ן ההפוכה ולהתאימה לאורכה של הנו"ן הסופית, ומכיוון שכאן נעשה הדבר, כך נעשה גם בפרשת בהעלותך.⁴⁷

2. הפיכה כפולה של נו"ן סופית, הן הפיכתה מלמעלה למטה, כשהראש הופכת לרגל, הן הפיכתה משמאל לימין, כשהרגל (שהייתה ראש) פונה ימינה במקום שמאלה.⁴⁸

אולם כמה עובדות מלמדות שהנו"ן ההפוכה שונה לחלוטין מהסימניות שבפרשת בהעלותך, ושמדובר בהפיכה אחת משמאל לימין:

כמה כתבי יד⁴⁹ גורסים בתוך ההגהה 'הפוכה לפניה', ומנוסח זה מובן שההפיכה היא משמאל לימין.

יש עדויות ברורות בכתבי יד של ספרי תורה ושל חומשים רבים שהאות נו"ן במילה 'בחרן' הפוכה בהם, ושצורת ההפיכה היא משמאל לימין. דוגמאות מהם יובאו להלן.⁵⁰

בספר תאגיי מופיעה רשימה של האותיות המשוונות שבתורה, ובהן גם הנו"ן ההפוכה במילה 'בחרן'.⁵¹ כך גם ברשימתו של ר' שמשון הסופר, המועתקת מספר החכמה שייסד רבו ר' יהודה החסיד.⁵²

בכמה מכתבי היד הנו"ן ההפוכה צוינה רק בהערה בגליון, כמו ב'קִיב', שבו צוינו המילים 'נון הפוכה' בהערה בגליון, אף שבגוף הטקסט האות עצמה לא שונתה, או ב'עֵב וּבִצָד', שבהערה בגליון צוינה צורת נו"ן הפוכה, אף שבגוף הטקסט האות עצמה לא שונתה. אולם בכתבי יד רבים צורת האות עצמה שונתה בגוף הטקסט, והדבר נעשה בווריאציות רבות ומגוונות. הגיון בווריאציות ובשמות שניתנו לצורות האלה⁵³ יכול להביא לידי מסקנה שיש להפריד בין הצורות והשמות האלה, אך כפי שאפשר לראות מהדוגמאות שיובאו להלן, מדובר בווריאציות של דבר זהה.

גאון (י' ברונו) [מהדיר], **חידושי הרשב"א**, מסכת שבת, ירושלים תשס"ט, עמ' שעח), אך אין לדעת אם שימוש זה הוא מלשונו של רבנו האיי גאון עצמו או מלשונו של הרשב"א שניסח את דבריו של רבנו האיי גאון. ייתכן שרש"י או ר' אהרן שאב את המונח 'נו"ן הפוכה' מקובץ המסורה 'אכלה ואכלה', שהיה מוכר לרש"י ומופיע בו: 'ט' פסוקין אית בהון כהדין סימן א הפוכה, וסימניהון: וענן ה' עליהם יומם, ויהי בנסע הארץ, ובנחה יאמר, ויהי העם כמתאננים' (ז' פרנסדורף [מהדיר], **ספר אכלה ואכלה**, הנובר תרכ"ד, עמ' 117).

47. ב'עֵב הנו"ן הסופית מתהפכת משמאל לימין, ובתחתיתה נוסף ליפוף המשווה לה מראה דומה לסימניות. שלא כליפופים שיוצגו להלן, כאן הליפוף הוא בתחתית הנו"ן ולא בראשה.

48. ראו למשל א' גימאני (מהדיר), **חבצלת השרון לרבי יחיא בשירי**, ירושלים תשס"ח, עמ' 169; כשר (לעיל הערה 39), עמ' תקכו, הערה קטו; י' רצאבי, **קונטרס תגא דאורייתא**, ירושלים תש"ך, עמ' 51.

49. א (לפניהם), ד (פניה), ח, י, טו, יז, כא, כב, כה, לא (פניה), מב, נב, נה רינז.

50. לרשימה המלאה של כתבי היד שמצאתי ראו להלן הערות 70–71.

51. ראו בהמשך.

52. טו, עמ' 370ב.

53. הפוכה, עקומה, מנוזרת, מלופפת, מגולגלת. ראו: רצאבי (לעיל הערה 39), עמ' 165–168.

דוגמה פשוטה של הנו"ן ההפוכה, שראשה פונה ימינה במקום שמאלה, נמצאת ב'קד',⁵⁴ וכך הודפס גם בחומש היכל הברכה:⁵⁵

וַיָּמַת תָּרַח בְּחָרָן

ובהערה נכתב:

בחרן נון הפוכה לא מרגלה לראשה אלא מאחור לפנים יבינו הסופרים ויעשו כך ואל ישגיחו בדברי הבל כי כך קבלה מר"ע בן יוסף⁵⁶ שקבל עד משה רבינו.

רד"ק, שדבריו יובאו בהמשך, מציין שהנו"ן מלופפת. ליפוף זה נעשה בכתבי היד בכמה וריאציות:⁵⁷

בכתבי יד אחדים נמצאת נו"ן סופית שראשה פונה ימינה, ונוסף עליה ליפוף. בכתבי יד אחרים הליפוף דק הרבה יותר מהאות עצמה, וניכר בו שהוא תוספת לאות בדומה לתיוג, כמו למשל ב'לז'. בכמה מכתבי היד הליפוף הוא בגודל האות עצמה, וממשיך את האות בסיבוב קל, כמו למשל ב'עז':

**וּמֵאֵתִים שָׁנָה וַיָּמָת
תָּרַח בְּחָרָן וַחֲדָן וַיָּמָת**

בכמה מכתבי היד הליפוף ממשיך את האות בסיבוב בולט מאוד, כמו למשל ב'צג', וכן ב'עח', בתוספת ליפוף גם בתחתית הנו"ן:⁵⁸

**וּמֵאֵתִים שָׁנָה וַיָּמָת
תָּרַח בְּחָרָן וַחֲדָן וַיָּמָת**

ב'פא' יש דוגמה לליפוף דק הנוסף לאות נו"ן סופית בכ"י אשכנזי הדומה לז' ארוכה, שראשה נמצא בשני הצדדים, אך הוארך מעט בצד ימין:

וַיָּמַת תָּרַח בְּחָרָן

יש ליפופים דומים גם בכתבי יד שהנו"ן הסופית בהם רגילה ואינה הפוכה. דוגמה לתוספת דקה חיצונית לאות נמצאת ב'קו'.⁵⁹

תָּרַח בְּחָרָן

דוגמה לליפוף הבא בנו"ן סופית רגילה בגודלה של האות ובהמשך לה נמצאת ב'סז':⁶⁰

וַיָּמַת תָּרַח בְּחָרָן

וכן ב'ב':

בכתבי יד רבים תוספת הליפוף קירבה את הנו"ן להידמות לאות קו"ף שרגלה דבוקה לראשה,⁶¹ כמו למשל ב'פז':

וַיָּמַת תָּרַח בְּחָרָן

נט:

תָּרַח בְּחָרָן

54. כך סומן בספר התגין, כ"י פרנקפורט דמיין, ספריית האוניברסיטה יוהן קרישטין סנקנברג, Ms. Oct. 143 (מרצבכר 147), עמ' 38.

55. ר' יצחק אייזיק יהודה יחיאל ספרין, **חמישה חומשי תורה עם פירוש היכל הברכה**, א, למברג תרכ"ט, פג ע"ב.

56. ראו: נורצי (לעיל הערה 44), עמ' 81–82; א' ילינק (מהדיר), 'מדרש ר' עקיבה בן יוסף', **בית המדרש**, חדר חמישי, וינה תרל"ג, עמ' 32.

57. עוד על וריאציות הליפוף ראו: רצאבי (לעיל הערה 39), עמ' 165–168.

58. וראו לעיל הערה 39.

59. כך סומן בספר תאגי המועתק במחזור ויטרי, כ"י פרמה, פלטינה, Cod. Parm. 2574 (די רוסי 159), עמ' 242, ובספר התגין, כ"י פריס, הספרייה הלאומית של צרפת, Ms. hebr. 837, עמ' 154א.

60. כך סומן בספר תאגי המועתק בקטע גניזה אוקספורד, MS heb. d.33/9.

61. כך סומן ברשימתו של ר' שמשון הסופר שב"טו.

פ:62

יימית תרח בחרק

פח:

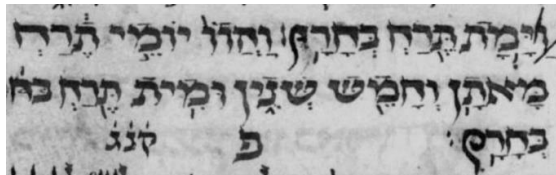
אף על פי כן כתבי היד האלה שמרו על פער בין כתיבת האות קו"ף עצמה ובין כתיבת הנו"ן ההפוכה והמלופפת, ובכתיבת האות קו"ף עצמה יש רווח בין ראשה לרגלה.

ב־פד הנו"ן ההפוכה נכתבה בדומה לאות קו"ף, יש רווח בין ראשה לרגלה. אך נשמר ההבדל שבינה ובין האות קו"ף באמצעות ליפוף שאין באות קו"ף:

ב־קב, כמו ב־פד, בנו"ן ההפוכה יש רווח בין ראשה לרגלה, וההבדל בינה ובין האות קו"ף נשמר באמצעות רווח קטן יחסית לאות קו"ף ובאמצעות תג המצורף לראשה של הנו"ן ההפוכה.

אולם בשל הקרבה של האותיות האלה לאות קו"ף, וכנראה מחוסר היכרות עם פירוש רש"י, ציין קניקוט⁶³ בשינויי הנוסח שיש כתבי יד שבהם במקום 'בחרן' מופיע 'בחרק'.

ב־ס באות שתי צורות של הנו"ן ההפוכה זו בצד זו. גם זו עדות המורה שמדובר בתופעה אחת שצוירה בכמה וריאציות:

התופעה האחת, הלוא היא הנו"ן ההפוכה על מגוון

שמותיה, באה לידי ביטוי בווריאציות מגוונות – יש מקורות שסומן בהם ההיפוך באמצעות שינוי הכיוון של ראש הנו"ן בלבד, יש מקורות שהוסיפו בהם גם ליפוף, ויש מקורות שהליפוף בהם הוא המשך של ראש הנו"ן.⁶⁴

בספר תאגי מופיעה הנו"ן ההפוכה במילה 'בחרן' ברשימה של האותיות המשובנות בתורה, המסודרת לפי סדר הא"ב, בתוך רשימת מילים בתורה שהנו"ן בהן הפוכה. אומנם הביטוי בספר תאגי אינו 'נו"ן הפוכה':⁶⁵ דאקים⁶⁶ רישיהו⁶⁷ ולא מזייני י"ו באוריית'. ידון. ויהי הענן⁶⁸ תר'. ב ח ר נ . כגן. ככר הירדן. ובני דדן. לבניהן. ישמעון לקלך. להן. ובן אין לו. כצאן. נון דדודיהן. ירדן בתרא'.⁶⁹ רשימתו של ר' שמשון הסופר מכילה אף היא את האותיות המשובנות שבתורה (ותופעות אחרות). היא מסודרת לפי סדר הפרשיות, ומופיעות בה אותיות נו"ן סופיות רבות כמו הנו"ן ההפוכה שבמילה 'בחרן', הדומה לאות קו"ף אף שהיא מובחנת ממנה. התופעות המתוארות ברשימות האלה מופיעות בכתבי יד רבים.⁷⁰ אולם יש גם כתבי יד שבהם רק במילה 'בחרן' מופיעה נו"ן הפוכה.⁷¹

62. בתוספת ליפוף קל בתחתית האות, וראו לעיל הערה 39.

63. קניקוט (B. Kennikott, *Vetus Testamentum Hebraicum cum variis lectionibus*, I, Oxford 1776, p. 19) שם לב לכך ב־עו וב־פג.

64. חוץ מהשם 'נו"ן הפוכה', שאפשר לכלול בו וריאציות מגוונות הנובעות מאופן סימון ההיפוך, השם 'נו"ן מנוזרת' יכול אף הוא לחבר בין וריאציות באמצעות משמעויות המילה 'מנוזרת': (א) מלשון נזר וכתר. (ב) מלשון 'נזרו אחור' (יש' א 4).

65. על צורתה ראו לעיל הערה 59.

66. נראה שהכוונה ל'עקים', וכך מכונה נו"ן סופית זו 'נון עקומה' בהערה בגיליון ב־פה.

67. נורצי (לעיל הערה 44), עמ' 81, כותב: 'ועקים רישיהו לכתריהו', ולא ברור אם בנוסח שהיה לפניו הופיעה המילה 'לכתריהו' או שזו פרשנות של נורצי.

68. כך במקור, אך צ"ל 'ויהי כנען'.

69. הנוסח הובא כאן על פי מחזור ויטרי (לעיל הערה 59). נורצי (לעיל הערה 44), עמ' 81–82, מעיד שכך מצא בספר תאגי ובתיקון ספר ישן. בראש הרשימה מובא שיש שש עשרה הופעות של נו"ן כזאת, אבל בפירוט מופיעים רק ארבע עשרה הופעות. אצל גולדברג [תרכ"ו] יש הפרדה לשניים של 'ובן. אין לו', וכך הפירוט מכיל חמש עשרה הופעות. בקטע גניזה אוקספורד, MS heb. d.33/9, מופיעה צורת האות ללא הפירוט 'דאקים רישיהו ולא מזייני', מספר ההופעות בתורה – ו"י, ללא המילה 'באורייתא', ובפירוט אכן ישנן שש עשרה הופעות, והאות נ' המשובנה מצוינת בנקודה מעליה: 'ידון. ויהי כנען תרו'. תרח בחרן. כגן. ככר הירדן. ובניהן. או לבניהן. ולא ישמעון. להן. אביהן. ובן אין לו. כצאן. יהושע בן נון. לבני דדיהן. ירדן בתראה'. נורצי (לעיל הערה 44), עמ' 81, ציין את המספר י"ז. בחינה של נקודה זו בספרי תורה רבים מעלה שאין אחידות בעניין זה, ויש ספרי תורה שיש בהם פחות משש עשרה הופעות, אך יש גם ספרי תורה שיש בהם יותר משש עשרה הופעות.

70. לוי, נט, ס, סא, סב, סד, סה, סו, סח, סט, ע, עא, עב, עג, עה, עז, עט, פ, פב, פד, פה, פו, פח,פט, צ, צא, צב, צג, צד, צה, צו, צז, צח, צט, ק, קא, קב, קג, קד, קה, קז, קח, קט, קי, קיא ו־6.

71. נז, סג, סז, עד, עז, פא, פג, פז ו־קו.

הדרשה המובאת בדברי רש"י והדרשה המובאת בדברי רד"ק⁷² אינן עוסקות במכלול של התופעה של אותיות נו"ן סופיות המוצגות בספר תאגי וברשימתו של ר' שמשון הסופר אלא עוסקות רק בנו"ן ההפוכה/המלופפת שבמילה 'בחרן'.

שתי מסקנות אפשריות עולות מהדרשות הנקודתיות ומההבדלים בין כתבי היד:

1. העדר דרשות על המקומות האחרים שהתופעה מתגלה בהם⁷³ אינו מעיד שהדרשן לא הכיר את התופעה בכללותה. הדרשן עסק רק בנו"ן ההפוכה/המלופפת אך ידע על קיום התופעה. אופיו של המדרש הוא העיסוק הנקודתי, ואין בו עיסוק שיטתי בתופעות, כפי שאיננו מוצאים בדברי רש"י דרשות בכל מקום של כתיב חסר או מלא. הדרשן מתמקד במקור שהוא עוסק בו, ועל כן באותה העת המכלול של התופעה אינו קיים – מבחינת התודעה אך לא מבחינת המציאות.
 2. העדר דרשות על המקומות האחרים שהתופעה מתגלה בהם מעיד שהדרשן לא הכיר את התופעה גם מבחינת המציאות, ועמדו לפניו ספרי תורה שבהם הנו"ן ההפוכה נמצאת רק במילה 'בחרן'.
- גם מההבדלים בין כתבי היד עולות שתי מסקנות אפשריות:

1. כתבי היד מייצגים מסורות שונות זו מזו.
 2. כתבי היד שמוצג בהם מכלול התופעה משקפים מסורת קדומה, וכתבי היד שבהם הנו"ן ההפוכה נמצאת רק במילה 'בחרן' משקפים מסורת מאוחרת שנשארה שריד אחד למכלול התופעה.
- אומנם לפי המסקנה השנייה בעניין ההבדלים בין כתבי היד מכלול התופעה לא עמד לפני הדרשן גם מבחינת המציאות. אולם אפשר לומר שלפני הדרשן עמד מכלול התופעה והוא התמקד בדרשה על מקור אחד, ולכן מקור זה שרד. הדרשה שהובאה בפירוש רש"י והמדרש שהובא בפירוש רד"ק שימרו את הנו"ן ההפוכה/המלופפת במילה 'בחרן' אף שתופעת האותיות המשונות בתורה סרה אט אט מספרי התורה ומהחומשים.

הצורה והתוכן

צורתיה המגוונות של הנו"ן היו מקור לדרשות על משמעותן. בפירוש רש"י מוזכרת דרשה על צורתה ההפוכה של הנו"ן, ובפירוש רד"ק מוזכרת דרשה על צורתה המלופפת של הנו"ן.⁷⁴

הדרשה שבפירוש רש"י עוסקת במילה 'בחרן', החותמת את הרשימה הגנאלוגית שבבראשית יא ואת פרשת נח, או כפי שהוצע לעיל היא עוסקת במילה 'חרן' המופיעה מעט קודם לכן. לאחר מכן, החל בפרשת לך לך באים דברי ימיו של אברהם אבינו. באות נו"ן סופית רגילה הראש פונה שמאלה, כביכול אל המשך הדברים, ואילו בהפיכתה הראש פונה ימינה, ובכך הוא פונה כביכול אל הדברים שהתרחשו לפני כן, וגופה של הנו"ן הסופית חובר אליו ומסמל מעצור בעבורם. המילה 'חרן' הנדרשת במשמעות 'חרון' מרמזת שחרון אף ה' שהתגלה באירועים שהתרחשו לפני הנו"ן ההפוכה, קרי בדור המבול ובדור הפלגה, נעצר. מכאן ואילך מתחיל עידן חדש של דברי ימיו של אברהם.

פיתוח לדרשה זו נמצא ב**מח**:

בחרן. הנו"ן הפוכה לומר לך עד אברהם חרון אף בעולם ומתגדל והולך מיכן ואילך לא היה מתגדל והולך. ר' אהרן פי' לזו.

72. הדרשה תובא להלן.

73. האמירה היא כללית ועקרונית, ועוסקת בעיקר במקורות ידועים וקונבנציונליים. את הפסוק 'ויקרב משה את משפטן לפני ה' (במ' כו 5) דורש רבנו אביגדור צרפתי: 'משפטן נו"ן הפוכה כמשפט' (א"פ הרשקוביץ [מהדיר], ספר פירושים ופסקים על התורה לרבינו אביגדור צרפתי ז"ל, ירושלים תשנ"ו, עמ' רפח), אף שמילה זו אינו ברשימה שבספר תאגי. על הפסוק 'אשר אתם עוברים את הירדן' (דב' לב 47) מופיעה דרשה במקור עלום בילקוט מדרשי תימן: 'כי (כך במקור, וצ"ל: אשר. י"ו) אתם עוברים את הירדן. נו"ן הפוכה למה רמז כי הירדן רחבו חמשים אמה' (א"י ורטהימר, ילקוט מדרשי תימן על חמשה חומשי תורה, ב, ירושלים תשנ"ג, עמ' רעה). וראו לעיל עמ' 25 ברשימה שבספר תאגי: 'ירדן בתרא' (נראה שכתבי היד משקפים הסברים שונים זה מזה לזהותו של 'ירדן בתרא').

74. וראו עוד דרשה על צורתה המגולגלת של הנו"ן אצל מנחת שי [תשס"ה], עמ' 81–82, וילינק (לעיל הערה 56), עמ' 32, אך אין ראייה שמדרש זה עוסק בנו"ן שבמילה 'בחרן' או 'חרן'.

עוד פיתוח הקושר את העצירה לכבודו של אברהם אבינו נמצא בכ"י וינה 12a:75

בחרן. נון הפוכה כזה⁷⁶ וכפול לאחריה לומר' שעד אברהם אבינו היה פורע הק' את חובו על חטאתם והיה עושה כלייה מהן עד שבא אברהם אבינו וקיבל שכר כולם לפי שקודם לכן היה חרון אף וכאן פסר⁷⁷ בשביל כבודו של אברהם אבינו.

פיתוח אחר, המופיע בכ"י המבורג 103,⁷⁸ דורש את הנו"ן ההפוכה ומפרש שאברהם אבינו ה פ ך את מידת הדין למידת הרחמים. נלווה אליו גם פיתוח למשמעות הופעתה של הנו"ן ההפוכה, וזאת מכיוון שבספרים שעמדו לפני הכותב כבר לא הופיעה הנו"ן ההפוכה:

ופרש ר' אהרן למה הנון מחרן הפוכה ב ס פ ר ת ג י ן . לומר' לך עד אברהם היה חרון אף שלמקום בעולם וכשבא אותו צדיק הפך מדת הדין למדת רחמים .

דרשה על הנו"ן ההפוכה המשתמשת בפועל משורש הפ"ך מופיעה גם בפירוש על פירוש רש"י לתורה, כ"י המבורג.⁷⁹ מפורש בה שהנו"ן ההפוכה מורה על הפיכת חרון האף ועל עצירתו:

לפיכך נ' הפוכה לומר עד אברם חרון אף. בחרן ל' חרון אף ולכן הפוכה לומר שנהפך שהיה החרון עד הנה.

פרשנות לליפוף של הנו"ן מופיעה בדברי רד"ק:⁸⁰

ונו"ן מחרן מלופפת ודרשו⁸¹ בו להודיע כי בחרון אף המיתו הא"ל שלא עשה תשובה.

בדרשה זו אין זכר לנו"ן ההפוכה ולמעצור שהיא מבטאת. מדובר כאן בדרשה בכיוון אחר לגמרי, ואף היא נעוצה בצורה הגרפית של האות: במוקד דבריו של רד"ק לדרשת המילה 'חרן' במשמעות 'חרון' מצטרף הליפוף, וכאן אציע שתי אפשרויות:

- א. הדרשה של המילה 'חרן' במשמעות 'חרון' מתאפשרת באמצעות הליפוף, המדמה את תוספת האות וי"ו.
- ב. הדרשה אינה מתרגמת את המילה 'חרן' רק ל'חרון' אלא ל'חרון אף'. בעל כוח דמיון יוכל להבחין בצורה של אף. כך נדרש 'חרון אף' במילה זו.

בין כך ובין כך יש לקרוא: וימת תרח בחרון אף, ומכאן לתוכן הדרשה, שתרח מת בחרון אף ה' עליו על שלא שב בתשובה.⁸²

75. תורה, כ"י וינה, הספרייה הלאומית של אוסטרליה, Cod. hebr. 12a (שוורץ 20, קניקוט 592), עמ' 10. במרכז כל עמוד כתב הסופר את הפסוקים. אחרי כל פסוק כתב את פירוש רש"י. בצדדים כתב את התרגום, ולמעלה ולמטה כתב פירוש אחר. את פרשת לך לך פתח הסופר בעמוד חדש, ולא הצליח להשלים את פרשת נח בעמוד שלפני כן. את הפסוקים של סיום פרשת נח הוא השלים בתחתית העמוד החדש, אך לא את פירוש רש"י וגם לא את התרגום. קטע זה שייך לפירוש השני, ואינו מפירוש רש"י. קטע דומה בשינויים קלים מאוד פורסם מכ"י אחר אצל ס' ששון, **ספר מושב זקנים על התורה: קובץ פירושי רבותינו בעלי תוספות ז"ל**, ירושלים תשמ"ב, עמ' טו, ואצל י' גליס, **ספר תוספות השלם: אוצר פירושי בעלי התוספות**, א, ירושלים תשמ"ב, עמ' רצט.

76. הציור לא מופיע במקור.

77. כך במקור, וצ"ל פסק.

78. פרוש התורה לרש"י, כ"י המבורג, ספריית המדינה והאוניברסיטה של המבורג, Cod. Hebr. 103 (שטיישיניידר המבורג 39), עמ' 12.

79. פרוש על פרוש התורה לרש"י, כ"י המבורג, ספריית המדינה והאוניברסיטה של המבורג, Cod. Hebr. 55 (שטיישיניידר המבורג 41), עמ' 15א.

80. מ' קמלהר (מהדיר), **פירושי רבי דוד קמחי (רד"ק) על התורה**, ירושלים תשמ"ב, עמ' עח.

81. המקור במדרש אינו ידוע. וראו: כשר (לעיל הערה 39), עמ' תקכו, הערה קטו.

82. בפירוש רבינו בחיי יש שתי גישות פרשניות: הראשונה זהה לרד"ק, והשנייה דומה לרש"י. הוא רואה במעבר המתרחש בסיום הפרשה מעבר משני אלפים תוהו לשני אלפים תורה (ח"ד שעוועל [מהדיר], **רבינו בחיי: ביאור על התורה**, א: בראשית, ירושלים תשס"ו, עמ' קלב-קלג).

סיכום

במאמר זה עסקתי בהגהה אחת מהגהותיו של ר' שמעיה לפירושו של רש"י, העוסקת בדרשה על הנו"ן ההפוכה. בחנתי את הנתונים שבעדותו של ר' מכיר בעניין ואת פרשנותו להם. לפי המקום שבו שולב תוכן הפירוש הצעתי קריאה חדשה לדברי ר' שמעיה בהגהה זו: 'ר' אחרן פירשה', ולפיה מטרתו של ר' שמעיה הייתה להסביר את מיקום שילובו של תוכן הפירוש ולכוון את הקורא אל המילה 'חרן' שבביטוי 'עד חרן'. כמו כן עסקתי בצורות מגוונות של הנו"ן ההפוכה בכתבי היד, וטענתי שהן כולן וריאציות של סימון הנו"ן ההפוכה. לבסוף הצגתי את החיבור שבין הצורה לתוכן באמצעות דרשות תוכן של רש"י ושל רד"ק על צורות הנו"ן. דרשתו של רש"י היא על צורתה ההפוכה של הנו"ן והיא מכוונת לשבחו של אברהם, ואילו דרשתו של רד"ק היא על צורתה המלופפת של הנו"ן והיא מכוונת לגנותו של תרח.